
*Г.Д. Омеласко,
Слов'янський державний педагогічний університет*

КЛАСИЧНИЙ ПСИХОАНАЛІЗ ТА НЕОФРЕЙДИЗМ У ВИМІРАХ НЕКЛАСИЧНОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ПАРАДИГМИ ХХ СТОЛІТТЯ

З проблемою дослідження та ретельного вивчення психоаналізу нам довелося мати справу не стільки в площині психологічній (хоча бувало й так), а й, насамперед, у філософській. Адже класичний психоаналіз та фрейдизм (як теорія підсвідомого та психічного життя окремого індивіда в цілому в умовах соціуму) набувають свого подальшого розвитку не лише в межах психіатрії (Адорно та Юнг як безпосередні учні Фрейда, а далі Хорні, Салліван, Ранк та інші їхні послідовники), а й у сфері соціальної філософії та філософської антропології. Йдеться, передусім, про Франкфуртську школу (Хоркхаймер, Адорно, Маркузе, а також Фромм та Габермас). Водночас у другій половині ХХ ст. психоаналіз міцно переплітається з класичним екзистенціалізмом, започатковуючи в такому єднанні (як методологічному, так і концептуальному) новий напрямок і в психології, і у філософії – “екзистенційний аналіз”. (Сам термін запровадив наприкінці 60-х років ХХ ст. Р.Мей в одній зі своїх статей за підсумками симпозиуму “нетрадиційної психіатрії”).

Зрештою, перед нами постає цілком актуальне дослідницьке питання: яке місце, роль та значення мав психоаналіз (ще на початку свого формування) в межах неklasичної парадигми в науці на початку ХХ ст. (причому йдеться не лише про науки гуманітарні, оскільки докорінно змінює свою парадигму, приміром, і фізика)? Відповідно до цього ми маємо отримати й певну відповідь на питання, що впливає з щойно поставленого: яких трансформацій зазнав психоаналіз (у його найширшому, світоглядно-теоретичному значенні) протягом століття, включаючи й сьогоднішню добу (час “третьої хвили”, “інформаційного” та “постіндустріального” суспільства, “зіткнення цивілізацій”, “глобалізаційних процесів”, “світового тероризму”, “футурошоку” й екзистенційної кризи самоідентифікації, “воєн ідентичності” по “лініях цивілізаційних розломів”)? З другої половини ХХ ст. в європейській філософії починає формуватися нова – неklasична – філософська парадигма, в межах якої основна увага мислителів і дослідників приділяється ірраціональним і неусвідомленим чинникам людського буття.

Низка представників гуманітарних наук (а не лише самої філософії) другої половини ХІХ – початку ХХ ст. протистоять як класичній традиції у філософії (від Декарта до Канта, а якщо брати ширше, то й від Аристотеля), так і класичному емпіризму (в особі Ф.Бекона), репрезентантом якого в ХІХ ст. виступає позитивізм; нарешті, піддаються критиці й суб’єктивно-ідеалістичні та містичні течії в інтелектуальній традиції (від Плотіна, через Екхарта Мейстера і до Шеллінга з Фіхте, з одного боку, та релігійної філософії ХІХ ст. – з іншого).

В основі підходу, альтернативного об’єктивному і суб’єктивному ідеалізму, емпіризму та містицизму, кожен з яких, попри суттєві відмінності, виходить із певного детермінуючого фактору упорядкування буття світу та людини в ньому, такі мислителі, як Кіркегор, Шопенгауер, Ніцше, а згодом Дільтей, Бергсон, Зіммель, Шпенглер і той таки Фрейд, кладуть суто ірраціональні чинники – “волю до життя” та “волю до влади”, сферу підсвідомих бажань, життєвих (вітальних) поривів тощо. А в основу буття людини кладеться саме життя з усіма його сум’яттями, випадковістю та непередбаченістю, некерованістю афектів, поривів бажань та волі окремих суб’єктів. Щодо цього пригадаймо слова великого гуманіста Гете: “Якщо життя і має якусь цінність, то, однозначно, лише в межах самого життя”.

Філософія (а разом з нею і психологія) знову повертаються обличчям до самого життя, до людини з усіма її пристрастями, до самотнього, але водночас унікального та неповторного у своєму внутрішньому світі “одиночного індивіда” (С.Кіркегор).

Теорія підсвідомого та психоаналіз у Зігмунда Фрейда цілком підпадає під означену “неklasичну” світоглядну парадигму окресленого періоду. Щодо цього представник екзистенційного аналізу (синтезу психоаналізу та екзистенціалізму, включаючи елементи та прийоми феноменології та герменевтики) середини – другої половини ХХ ст. Ролло Мей зазначає: “Фрейд належить до того кола дослідників природи людини дев’ятнадцятого століття, – включаючи Кіркегора, Ніцше, Шопенгауера, – які знову відкрили значущість у житті людини ірраціональних “несвідомих” елементів... Хоча Кіркегор, Ніцше і Фрейд критикували раціоналізм дев’ятнадцятого століття з різних точок зору, вони всі були переконані в тому, що у традиційних способах мислення лишаються поза увагою елементи, життєво важливі для розуміння особистості. Так звані ірраціональні джерела поведінки людини опинилися поза сферою наукового дослідження або звальювалися в загальну купу під назвою так званих “інстинктів” [2, 136]. У цьому розумінні протидія Фрейда сучасній йому медицині та психіатрії полягала, зокрема, в піддаванні сумніву позиції, згідно з якою зрозуміти динаміку поведінки людини можна зведенням психічних станів (та їх чергування) до “описування нервових шляхів, якими поширюється збудження”, а людською поведінкою в цілому керує ціле-раціональна та здебільшого усвідомлена (самоусвідомлена, рефлексивна) діяльність розуму.

Загалом можна сказати, що теорія підсвідомого (як загальна теорія про психічне життя людини) та психоаналіз (як психотерапевтична техніка, включаючи всі її прийоми – тлумачення сновидінь, інтерпретацію спогадів, висловлювань, обмовлень, метод катарсису тощо) остаточно

виокремлюються в самостійний – спеціальний і цілеспрямований науково-дослідницький дискурс, а також у терапевтичну практику. І відбувається цей “коперніканський переворот у психології” (за словами самого Фрейда та за аналогією з кантівським “коперніканським переворотом” у філософії та гносеології, зокрема) саме тоді, коли психоаналіз постає найбільш необхідним і доцільним як психотерапевтичний напрям, укорінений в загальній теорії підсвідомого (“загального” психоаналізу).

Кінець XIX і, особливо, початок XX ст. – це період остаточного розгортання та укорінення цінностей і умов життя “другої хвилі” (за періодизацією Е.Тоффлера), яка супроводжується, окрім іншого, “повстанням мас” (Х.Ортега-і-Гассет), “втечею від свободи” (Е.Фромм), “присмерком твропи” (О.Шпенглер), декадансом і входженням західного суспільства в “епоху нігілізму” (Ф.Ніцше), а також загальним зростанням тривожних настроїв як у суспільстві в цілому, так і у окремих індивідів зокрема (С.Кіркегор, З.Фрейд, Р.Мей, Франкфуртська школа у філософії). Відчуття нестабільності та невпевненості в завтрашньому дні позначаються, фактично, на всіх сферах життєдіяльності – політиці, літературі, мистецтві, релігії, філософії, психології. На українському науковому ґрунті цими проблемами, у різних філософських напрямках, займаються, зокрема, А.Трмоленко, В.Лях, К.Райда, А.Бичко, В.Лук’янець, О.Соболь, Л.Ситниченко, Н.Хамітов. Їм присвячували свої праці нині покійні В.Шинкарук, В.Табачковський, С.Кошарний та ін.

Піддавання сумніву дійовості та всемогутності людського розуму (таким його вважали в період Відродження, а згодом – представники Просвітництва і німецької класичної філософії) супроводжується, хоч як це парадоксально, небажанням “вивільнити” з-під контролю рацію емоційне життя людини або принаймні ретельно досліджувати з позицій визнання цієї самої емоційної сфери як цілком самостійної в межах людської психіки (поряд з розумом та розсудком). Аналізуючи духовну ситуацію XIX ст. та відшукуючи причини, розглянуті спочатку Кіркегором і Ніцше, а незабаром і Фрейдом, вже згадуваний нами Мей у “Проблемі тривоги” зауважує: “Що ж до психологічного життя індивіда, дев’ятнадцяте століття характеризується різким розділенням “розуму” та “емоцій”, над якими володарює вольове зусилля (воля). Воля вирішує, якій з двох сторін віддати перевагу, і зазвичай все завершується придушенням емоцій. Віра сімнадцятого століття в необхідність раціонального контролю над емоціями поступається місцем звичці їх придушувати. У цьому сенсі легко зрозуміти, чому найменш прийнятні емоційні імпульси, такі як сексуальні потяги та ворожість, відкидалися найсильніше. Саме відсутність психологічної єдності, що стало проблемою, підштовхнуло до пошуків Зігмунда Фрейда” [2, 42].

Вітчизняний дослідник К.Ю. Райда, зокрема, пише: “Великий Кіркегор став великим, коли, поряд з Ніцше, помітив, що в стосунках між окремими індивідом і суспільством відбувається справді щось негаразд!...” [3, 116].

За Р.Мейом, саме в контексті обставин доби можна навести ще й таке твердження: відкриття Фрейдом несвідомого та його методика призначені “для відновлення психологічної єдності на новому підґрунті, неможливо адекватно зрозуміти без аналізу факторів, які призвели до втрати цінності особи в дев’ятнадцятому столітті” [2, 42].

І, нарешті, якщо дотримуватися вже висловленої нами тези, – що психоаналіз цілком “вписується” в неklasичну наукову парадигму, – згідно з якою теорія несвідомого Фрейда – це цілком адекватна відповідь вимогам часу в сфері психології, так само як і екзистенціалізм, “філософія життя”, філософська антропологія (від Фейєрбаха до Шелера) – в своїй філософській царині. При цьому можна привести такі слова Мейя: “... звичайно, відсутність цілісності сама по собі породжує тривогу; і пошуки нового підґрунтя особистісної єдності – Кіркегором, а пізніше Фрейдом – робили розгляд і можливе вирішення проблеми тривоги необхідними” [2, 43].

Французький екзистенціаліст, психіатр і психоаналітик Іняс Лепп щодо цього пише: “... можна визнати, що єдине те, що є свідомим, може мати екзистенціальну цінність”. Далі він визначає можливу роль у такому усвідомленні саме психоаналізу як підходу та методу подолання неусвідомлених перепон: “... психоаналіз, як засіб для розширення поля свідомості, може стати дорогоцінною екзистенційною дисципліною”.

Другим завданням психоаналізу та теорії особистості Фрейда і його послідовників є дослідження того суттєвого психологічного стану, який, власне, і спричиняє динаміку психічного життя, а саме – тривогу. І в цьому Фрейд цілком солідарний з Кіркегором. Р.Мей пише: “Більш як три десятиліття тому (на час написання Мейом своєї праці, тобто 60-ті роки XX століття. – Г.О.) Фрейд писав про тривогу, вважаючи її суттєвим фактором у виникненні поведінкових і емоційних розладів. Подальший розвиток психоаналізу тільки підтвердив це положення, і тепер всі визнають, що тривога – це “фундаментальна складова неврозу” або, як сказала Хорні, “динамічний центр неврозу” [2, 26].

Але в своїх міркуваннях, спираючись при цьому на самого Фрейда, а також Кіркегора та Тілліха, Мей іде далі: “Твердження Фрейда щодо того, що вирішення “загадки “тривоги” має пролити світло на все наше психічне життя”, є чинним як для “нормальної”, так і для патологічної поведінки [2, 26–27].

У світлі такого розуміння тривоги (фактично спільного багатьом в чому для психоаналізу та екзистенціалізму) та необхідності її дослідження ми безпосереднім чином виходимо й на протистояння “інстинкту життя” та “інстинкту смерті” (або Еросу і Танатосу), за словами Фрейда, або “волі до життя” та “волі до смерті” (за термінологією одного з сучасних психоаналітиків Отто Ранка).

З такого погляду, психоаналіз (у його найширшому розумінні) можна сприймати як повсякденну практику кожного індивіда (в його спробах самоаналізу та самоідентифікації, намаганні досягти цілісності власної особи та повноти буття).

Нарешті, і третє завдання, яке постає перед психоаналізом і яке ми вважаємо за необхідне вирішити як одне з найбільш важливих, – це досягнення єдності чуттєвого та раціонального (несвідомого та свідомого), налагодження діалогу та творчої конструктивної співпраці з Іншим, з найближчим оточенням, суспільством та світом і життям в цілому.

Зауважимо, що виокремлення психоаналізу в спеціальний і цілеспрямований дискурс як терапевтичного спілкування (практики) лікаря та пацієнта, так і в значенні загального уявлення (теорії) про людину та її психічне життя відбулося саме на зламі століть не випадково (наприкінці XIX – на початку XX ст.).

Адже глибокі та небачені донині зміни в міжособистих стосунках людей, переоцінювання цінностей і зміна культурних (а також і релігійних) орієнтацій, соціального устрою в цілому призводять під впливом урбанізації, промислового виробництва, масової культури, прискорення всіх соціальних процесів, уніфікації життя, порушення звичайних психологічних зв'язків між людьми до різного роду психологічного дискомфорту. Відтак виникають відчуття втрати сенсу життя, непереборного бар'єру між поколіннями, самотності та відчуження, неможливості самореалізації та екзистенційної кризи самоідентифікації. Отже, психоаналіз виникає, а згодом здобуває і популярність і широке застосування не лише як наукове відкриття в окремо взятій сфері гуманітарного та медичного знання, а й як відповідь на соціокультурні зміни доби, які потребували принципово нових підходів та методів спеціальної психотерапевтичної корекції особистості та міжособистих стосунків за умов взаємного відчуження та посилення конфліктності.

Психоаналіз, – так само як і екзистенціалізм та “філософія життя”, – формується на межі наукового знання та побутового (світоглядного) дискурсу, пропонує нове розуміння людини, відмінне від того, яке сформувалося в епоху Просвітництва.

Якщо ми розглядаємо психоаналіз як систему наукових знань про світогляд, психологію й філософію, то фрейдизм – це загальна назва різних шкіл і напрямів, які прагнуть застосувати психологічне вчення З.Фрейда для пояснення явищ, що стосуються людини, суспільства та культури.

Великий внесок у філософське осмислення фрейдівських ідей зробили представники Франкфуртської школи. В основі їхніх філософських побудов, поряд з ідеями Маркса, Ніцше та інших мислителів, лежить психоаналітичне вчення Фрейда про людину й культуру. Йдеться про таких знаних філософів, як Хоркхаймер, Адорно, Маркузе, Фромм, Габермас.

Продовжили справу свого безпосереднього вчителя в психоаналізі Адлер та Юнг, а також такі видатні психоаналітики, як Хорні, Ранк та ін.

Над проблемами “екзистенційного психоаналізу” та “психології особистості” працювали Мей, Маслоу, Франкл, Роджерс, Бінсвангер, Ленг, Ялом, Босс.

З філософської точки зору, варто, як гадаємо, зазначити ще й такі два моменти в “загальній” теорії особистості Фрейда.

Перший – це проблема “тривоги” та “страху” як екзистенціальних (психологічних, психоемоційних) станів індивіда. Ми наводили щодо цього деякі з висловлювань Р.Мейя, також проводили аналогію позиції Фрейда з поглядами С.Кіркегора.

Другий момент – це проблема співвідношення як в індивідуально-особистому, так і в соціальному (в тому числі і з огляду на морально-етичний бік справи) вимірах буття людини “нормального” і “патологічного”, автентичного і штучного, зокрема, як і реалізованого (й усвідомленого) та придушеного, витісненого (відповідно – неусвідомлюваного).

У цьому розумінні цілком прикметною є одна з робіт Фрейда, яку, на жаль, рідко коли залічують до його академічного, так би мовити, спадку. Йдеться про добірку зовні самостійних есе (всього дванадцять глав, які можна читати розрізнено) під спільною назвою “Психологія повсякденного життя”. В ній робиться спроба протягти місток між двома “світами”, які зазвичай вважають відокремленими один від одного – світом психічно хворих, “ненормальних” і світом так званих нормальних людей. Вже сама назва роботи виражає суть поставленої мети, оскільки в ній поєднуються (власне, зумисно-парадоксальним чином) несумісні категорії – “психопатологія” (порушення, збочення, ненормативність) і “повсякденність” (буденність, звичайність, нормальність).

Сам Фрейд пише: “Між нормальним нервовим станом і нервовим аномальним функціонуванням не існує чітко означеної межі і ми всі більшою чи меншою мірою невротичні” [1, 41].

Прикметним також є той факт, що основний матеріал, на якому побудована праця, – це випадки з життя самого автора або його знайомих, але не пацієнтів. Цим Фрейд наочно демонструє, що мета “Психопатології” – показати дієвість і чинність несвідомого в повсякденному житті, і саме у “нормальних” (з точки зору медицини та суспільства) людей.

В основі розгляду – “невдалі дії”, помилки, порушення мовлення й забування, “незручні становища”, обмовлення саме в повсякденному, буденному та звичайному житті. Фрейд не задовольняється поясненням цих випадків, як це роблять його сучасники Вунд, Мерінір, Майер, скажімо, роблячи аналогію з розсіяністю й зниженням уваги, недостатньою концентрацією, втому тощо, а обстоює позицію, за якою перелічені випадки виявлення підсвідомого (витіснених бажань і думок) не є випадковими, а “детерміновані придушенням”.

Такий наш підхід до розуміння несвідомого у Фрейда виводить нас на потрібний нам висновок: будь-яка свідомість чи психіка (а не лише “ненормальна”) включає в себе глибинні мандрування

неусвідомленого, ірраціонального, необ'єктивованого і, якщ казати мовою екзистенціалізму, – прихованого, потаємного, незасвідченого, певного глибинного “Я”. Ці неусвідомлювані бажання та нахили, – повертаємося знову до Фрейда, – насправді забуті “неостаточно” й спонтанно намагаються знайти своє вираження. А оскільки значний час ці бажання є придушені свідомістю і не приховані, вони трансформуються (в “глобальному” сенсі та щодо лібідо – сублімуються, але про це ще поки не йдеться), намагаючись оминати цензуру свідомості.

... Звернемо увагу на зроблені Фрейдом закиди австралійському психоаналітику щодо начебто тлумачення ним психологічної теорії (на пізньому етапі наукової діяльності) як загальнонаукового (а то й філософського) світогляду. При цьому краще надати слово самому Фрейду і звернутися до його такої, справді “академічної” роботи, як “Вступ до психоаналізу”.

Тридцять п'ять лекцій “Про свідомість” починається так: “... ризикнемо відповісти на питання... – чи приводить психоаналіз до якогось певного світогляду і якщо приводить, то до якого” [5, 399].

Запитавши самого себе й Фрейда відповідає: “... Як спеціальна наука, як галузь психології – глибинної психології, або психології несвідомого він (психоаналіз. – Г.О.) абсолютно не є здатним випрацювати власний світогляд, він повинен запозичити його у науки” [5, 400].

Як бачимо, Фрейд – апологет наукового методу та наукового світогляду. З цієї позиції він критикує релігію і дещо скептично ставиться до філософії (принаймні, класичної). Але як саме розуміє Фрейд психоаналіз та психоаналіз, зокрема, як науковій дисципліні? На його думку, “існує лише дві науки: психологія, чиста та прикладна, і природознавство” [5, 417]. За психоаналізом він убачає певний особливий статус в межах наукового знання, оскільки він досліджує доволі специфічний “предмет”, і це, як здається, зближує його з філософією і (щоб не казав сам Фрейд) з релігією також: “Його внесок у науку саме і полягає в поширенні дослідження на сферу душі. У будь-якому разі без такої психології наука була б доволі неповною” [5, 401].

За метою й “логікою” наукове пізнання, зазначає Фрейд, мало чим відрізняється від звичайної розумової діяльності, але остання – організовувана більш чітко та відповідально – спрямовується на речі, які, на перший погляд, не дають практичної користі, на абстрагування від індивідуальних і афекторних впливів, на ретельну перевірку достовірності чуттєвого сприйняття. Відповідно, мета наукового знання – “... досягти узгодженості з реальністю, тобто з тим, що існує поза нами, незалежно від нас і, як нас учить досвід, є вирішальними для здійснення чи нездійснення наших бажань. Цю узгодженість з реальним зовнішнім світом ми називаємо істиною. Вона є метою наукової роботи, навіть якщо ми лишаємо поза увагою її практичну значущість” [5, 410].

Отже, принаймні у своїх прямих твердженнях Фрейд позиціонує себе виключно як науковця.

Водночас виникає цілком риторичне запитання: а як ще він мав би себе позиціонувати?

Річ у тім, що позиція Фрейда вже в межах самої науки далека від “академічної” (як на свій час), а “предмет” його дослідження – підсвідомі шари психіки, або “душа” людини – взагалі виглядає таким, що навряд чи може бути витлумаченим і дослідженим остаточно і безсумнівно. І щодо цього, як науковець, психоаналітик, близький до неklasичних течій у філософії свого часу, ставить перед собою ту саму мету – дати означення, окреслення та прийнятну інтерпретацію неявиному та необ'єктивованому в свідомості.

Із вищесказаного можна дійти висновку, що взаємини між психоаналізом і філософією досить стійкі й багатогранні. По-перше, філософські ідеї мислителів минулого вплинули на становлення й формування психоаналітичного вчення Фрейда про людину й культуру. По-друге, у своїй органічній єдності фрейдівські уявлення про психічну реальність і буття людини у світі утворюють психоаналітичну філософію, котра здійснює значний вплив на суспільну свідомість передусім у країнах Заходу та Північної Америки. По-третє, психоаналітичні ідеї дедалі активніше впроваджуються в різні напрямки сучасної філософії. Більше того, за словами Лейбіна, можна з “повною підставою говорити про те, що в найближчому майбутньому психоаналітичне вчення Фрейда про людину й культуру не тільки не втрапить свого впливу на розвиток західної філософської думки, але, навпаки, збереже свою значущість в умовах зближення між собою різних філософських шкіл. Головне полягає в тому, що психоаналітичні концепції виявляються центром притягання філософів різних світоглядних орієнтацій, незалежно від того, наскільки гостро й принципово вони критикують окремі психоаналітичні положення або, навпаки, некритично запозичають основні ідеї Фрейда. У зв'язку з цим одним із важливих завдань досліджень існуючих і в перспективі можливих філософських шкіл є подальше осмислення психоаналітичної філософії.

ЛІТЕРАТУРА

Марсон П. 25 ключевых книг по психоанализу. – Челябинск, 1999.

Мей Р. Проблема тревоги – М., 2001.

Райда КЮ. Историко-философское исследование постекзистенциалистского мышления. – К., 1998.

трмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. – К., 1999.

Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. – М., 1989.

Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя. – М., 2004.